

VÍZHASZNOSÍTÁS ÉS TÁJALAKÍTÁS A JÁSZSÁGBAN

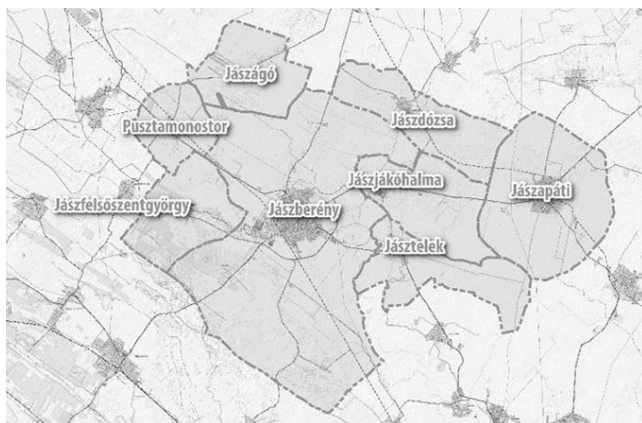
Módosné Bugyi Ildikó; Csima Péter

Szent István Egyetem, Tájépítészeti és Településtervezési Kar

Modosne.Bugyi.Ildiko@tajk.szie.hu

Bevezetés

A szerzők 2014-ben, a bajai tájtörténeti konferencián ismertették a BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszékén 2010-ben a Jászság hét településében – Jászberényben, Jászágón, Jászdózsán, Jászfelsőszentgyörgyön Jásztelken, Jászkóhalmán, Pusztamonostorban – majd 2012-ben Jászapátin – végzett egyedi tájérték felmérések tapasztalatait (Csima–Módosné 2014).

82. ábra – A kutatásba bevont jászsági települések

A kutatási területen (82. ábra) a felmérés során különösen nagy számban és arányban kerültek elő a vízhez – a felszíni és a felszín alatti vizek hasznosításához és a vízrendezésekhez – kötődő tájlelékek (a 730 kataszterezett tájértékből 106). Jelen kutatás során azt elemeztük, hogy a vízhasznosítás milyen módon és mértékben befolyásolta a jászsági tájak alakulását, valamint a vízhez köthető tájértékek hogyan befolyásolják a tájkaraktert.

Tanszékünkön a jászsági tájérték felméréseken kívül közel száz településben végzett adatgyűjtés során mindegyik érintett településben talákoztunk a vízzel és a vízhasznosítással kapcsolatos tájlelékekkel, értékekkel.

Eredmények

Mind a felszíni, mind a felszín alatti vizeknek különösen jelentős szerepük volt a múltban és van jelenleg is van a jászsági táj hasznosításában, alakításában és ezáltal a tájkarakterben. „Egyetlen más természeti jelenségnek sem volt akkora nagy szerepe a jászföld életében, mint a vizeknek” (Fodor 1942).

A felszíni vizek – akár természetes vizekről, akár mesterséges vízmedrekről van szó – és a hozzájuk kapcsolódó építmények, műtárgyak egyaránt a tájkarakter fontos, meghatározó elemei (Csima 2012). Azok ugyanis egyrészt tájszerkezeti elemek, másrészt a tájhasználati hagyományok és a tájhoz kötődő érzelmek kifejezői. A kutatás során a vízhez kötődő tájhasznosítás alábbi formáit tekintettük át és rendszerezteük: árvízvédelem, belvív-mentesítés, mederszabályozás, közlekedési átkelőhelyek, ivóvíz-nyerés, mezőgazdasági hasznosítás, bányatavak utóhasznosítása, üdülés-turizmus és természetvédelem. Az egyes tájrészletekben a meghatározó tájhasznosítási módhoz kapcsolódó, tájkarakterformáló tájelemeket mutatjuk be.

A vízzel kapcsolatos táj emlékek megismertetésében és megőrzésében jelentős szerepet játszottak a Vízügyi Múzeum által készített és megjelentetett kiadványok: a Vizeink krónikája (Fejér 2001) és a 111 vízi emlék Magyarországon (Fejér–Szlávik 2008), valamint a Magyar Víziközmű Szövetség által kiadott Az ivóvíz honfoglalása (Bertók et.al 2006). Ezen kiadványok mindegyikében található a jászsági vízhasználat történetére vonatkozó adatok is.

Az egykor jelentős jászsági tájelemek közül sok eltűnt a települések fejlesztése és a gazdálkodás szerkezetének többszöri átalakítása során. A terepi vizsgálatokat irodalmi kutatással és történeti térképek (Bedekovich 1791,) tanulmányozásával alapoztuk meg. Így például azok segítségével állapítottuk meg, hogy a jászsági táj képét egykor meghatározó és a tájhasznosításban is kiemelkedően fontos gémeskutakból már csak néhány maradt, azok is lakóépületek udvarán. Az egykor állattartásáról híres Jászság legelői itatókútjai mára mind eltűntek a tájból, helyüket csak a 18-19. századi térképek őrzik.

Az egyedi tájértékek tanszékünkön kidolgozott rendszerezésében a vízhasznosítási és vízrendezési emlékek egy részét a települési emlékek típuscsoportján belül az ivóvíz-hasznosítási emlékek típusába, más részüket pedig a termeléssel kapcsolatos emlékek típuscsoportján belül a vízgazdálkodási vagy a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos emlékek típusába soroltuk. Néhány tájélem több típusba vagy akár típuscsoportba is besorolható.

A kutatás során a vízzel kapcsolatos tájhasznosítási módok és tájalakítási tevékenységek közül kiemelten vizsgáltuk:

- az árvizek elleni védekezés során létesített holtágakat, mederátvágásokat;
- a vízrendezési emlékeket (mint a zsilipek, a zúgókat, a gátakat és földműveket);
- a vízi átkelőhelyeket, azaz a folyók felett átvezető közúti-, vasúti- és gyalogos hidakat;
- az ivóvíz-ellátás létesítményeit, a közterületi ivóvíz kutakat;
- a mesterséges vízmedreket, közöttük a bányatavakat és a belvízlevezető csatornákat;

- a vízzel kapcsolatos szakrális emlékeket,
- a természetvédelem szempontjából különösen fontos vízi élőhelyeket.

A vizekhez kötődő tájhasznosítás és tájalakítás történetéhez feldolgoztuk a korabeli térképanyagokat. Közülük külön is említést érdemelnek Bedekovich Lőrinc térképszelvényei, amelyek híven és részletesen bemutatják a 18. század végi jászsági vízrendszert (83. ábra).

83. ábra – Jászdózsza felszíni vízrendszere a Tarnával a Bedekovich-féle térképen 1791-ben (X.XI.XII.XIII szelvény részlet) és Google Earth felvételen 2019-ben

A **holtágak** az árvízvédelem érdekében végzett tudatos tájalakítás emlékei, amelyek a viszonylag nagy tájrésleteken belül a tájkarakter markáns elemei és a tájhasznosítási lehetőségeket bővítik, a tájpontenciált növelik. A nyolc településből a Zagyva Jászfelsőszentgyörgyöt, Jászberényt és Jászteleket, a Tarna Jászdózsát és Jászkóhalmát érinti. Jászberényben a Városi-Zagyva (mint holtág) – a folyó új, a várost elkerülő medrének kiépítését követően is – a város fontos településszerkezeti eleme (86. ábra), zöldfelületi rendszerének része (Boromisza–Molnár 2011). A jászdózsai Tarna holtág horgászvízként fontos szerepet tölt be a rekreációban, emellett az ökológiai folyosó része és a településképp karakteradó eleme. A jászteleki Zagyva holtágak tájökológiai szempontból fontos tájelemek, védett növény- és állatfajok, valamint védett társulások élőhelyei (85. ábra). Valamennyi holtág vízfelülete, valamint az azokat kísérő növényállomány szerepet játszik a helyi klíma szabályozásában, emellett potenciálisan árvízi tározók.

A vízszabályozási műtárgyak – a zsilipek, zúgók, gátak, szivattyúházak – és a vízrendezések során elhelyezett földmérési jelek az árvíz- és belvíz elleni védekezés emlékei. Az árvizekkel és belvizekkel napjainkig is egyaránt fokozottan veszélyeztetett Jászságban a tájalakítás történetére utalnak ezek a műtárgyak, emellett többségük ma is aktív védelmi szerepet tölt be (72. ábra, 90. ábra).

A gátak sorsa az újabb és újabb megerősítés, sok esetben magasítás; a zsilipek pedig az elhasználódás miatt, illetve az újabb technikai elvárások és korszerűsítések eredményeként időről időre átépítésre kerülnek. A tájelemek is emlékeztetik a helyi lakosságot a korábbi évszázadok küzdelmeire a természeti katasztrófákkal. A gátak a döntően sík felszínen a tájkarakter meghatározó elemeivé váltak.

A tájalakító tevékenység országosan is ritka emlékei – a Tisza árterületének mentesítése során – a 19. század vége felé állított **szintező vasoszlopok**. A Jásztelek–Jászfelsőszentgyörgy–Jászkisér települések közigazgatási határainak sarokpontján – hármashatáron – 1880 körül állított „vasoszlop” rossz állapotban, de még a helyén van.

84. ábra – 1841-ben épült Köhid Jászdózsán 1940-ben (forrás: Fortepan) és 2017-ben

A **közúti-, vasúti- és gyalogos hidak** a két folyó, a Zagyva és a Tarna vize fölött a települések és településrészek közötti kapcsolatokat biztosító tájelemei. A folyóvizekhez is kötődő közlekedéstörténeti emlékek az ősi átkelőhelyeken lévő hidak. Országosan is ritkák a ma is használatos boltíves kőhidak – szép példák az 1806-ban épített jászberényi háromnyílású és az 1813-ban épített jászdózsai ötnyílású (84. ábra). Évszázadok óta fontos kapcsolatok őrzői a gyalogos fahidak (Jásztelken, Jászberényben), amelyek szükségszerű felújításáról időről-időre gondoskodnak a települési közösségek. A jászdózsai kishíd sajnos mára megsemmisült, így évszázados kapcsolat és egyben tájérték veszett el.

A **közterületi ivóvíz kutak** a 19-20. századi ivóvíz-ellátás emlékei, történetének tanúi. Országosan is az elsők között létesült néhány jászsági artézi kút. Jászberényben a településkép meghatározó eleme a Bundás-kút. A pozitív artézi kút 1908-ban fúrták, a kútoszlopot a szoborral 1912-ben állították, sajnos ma már csak szivattyúval működtetett díszkút, kifolyó vize nem iható. A közelmúltban felújított – új helyen felállított – Pintér-kút is a hagyományörzés egyik szép bizonyítéka. A Jászok-kútját Jászdózsán nemrégiben állították helyre, a közösségi élet központi helyszíne ma is (89. ábra). A megóvott kutak,

a ma is működők és a ma már nem működők arra is emlékeztetnek, hogy a köztéri kutak a falvakban és a városokban egyaránt minden időben a közösségi élet helyszínei, fontos találkozó pontjai is voltak, egyben a tájidentitás meghatározó elemeivé váltak. A többségében a 20. század közepén fűrt, ma már nem működő – pumpás vagy kerekes – kézi-szivattyús kutak megőrzése, helyreállítása – több esetben a kútfej és a környezet rendbetétele is szükséges lenne a kulturális örökség megóvása részeként (88. ábra).

A vízzel kapcsolatos szakrális emlékek a népi hitélet és a népi hiedelmek hagyományörző emlékei. A Jászságban a 18-19. században minden település szobrot állított az árvizek pusztításától a helységet (a néphiedelem szerint) megóvó védőszentnek, Nepomuki Szent Jánosnak. Többnyire a folyókon átvezető hidak közelében kerültek elhelyezésre – Jászberényben 1813-ban a Zagyva partján, Jászdózsán 1829-ben, Jászfákóhalmán pedig 1903-ban a Tarna partján – így a hidakat is védelmezték. De megtalálhatók a két folyótól távolabb fekvő – az árvizektől és a belvizektől azonban ugyancsak veszélyeztetett településekben is, amint az 1784-ben Jászapátin (87. ábra) és az 1797-ben Pusztamonostoron állított szobrok. Évszázados jelenlétük a településekben a tájidentitás fontos elemévé tette őket.

A mesterséges vízmedrek és az árvízvédelmi emlékek a legújabb kori vízgazdálkodás és a vízzel kapcsolatos egyéb tájhasznosítások közös emlékei. Közéjük tartoznak a szabályozott (kiegyenesített) medrű kisvízfolyások, valamint az egykori agyagkitermelés, vályogvetés emlékeit őrző, ma már rekreációs területként hasznosított bányatavak.

Összegzés

A nyolc jászági településen folytatott kutatás során az egyedi tájérték kataszterbe felvett 106 felszíni vizekhez kapcsolható objektumot vizsgáltunk. Az értékek nagy száma és változatossága (vízgazdálkodás-történeti, vallási (szakrális), hadászati védelemmel kapcsolatos, bányászat-történeti, közúti és vasút közlekedési emlékek stb.) is jól jelzi, hogy nagy szerepük volt és van a táj alakításában, a tájkarakter meghatározásában. Mindezek mellett fontosak tájhasználati és ökológiai szempontból is (rekreációs és élőhelyi szerep), ami megtartásukat, gondozásukat feltétlenül indokolja.

85. ábra – Zagyva-holtág Jásztelek agrártájban, horgászvízként hasznosítva

86. ábra – Városi Zagyva, Jászberény városbelső, zöldfelületi elem

87. ábra – 1784-ből származó Nepomuki szobor Jászapátin (1980-ban felújítva)

88. ábra – kéziszivattyús artézi kút Pusztamonostoron

89. ábra – Jászok-kútja Jászdózsán

90. ábra – „Külső-Zúgó” Jászberényben az új Zagyva mederben

91. ábra – Belvíztemelő kettős zsilip Jászberényben a Zagyva védőgátján

Irodalom

- Bedekovich Lőrinc (1791): XXXI Mappae signanter praecipue fluviorum Zagya, et Tarna, a Possessionis Boldog et Dósa inchoando ... [M=1:14 400], Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Térképtár, T.120.
- Első katonai felmérés. Bp. 2004. DVD ROM. Arcanum Adatbázis Kft.
- Második katonai felmérés. B. 2005. DVD ROM. Arcanum Adatbázis Kft.
- Csima Péter (2012): Tájvédelmi célú tájkarakter elemzések rurális tájban. pp. 51-63. In: Táj - érték, lépték, változás. (szerk.: Farsang A.; Mucsi L.; Keveiné B. I.) Geolitera, Szeged.
- Csima P. – Módosné B.I. (2014): Vízhasznosítási és vízrendezési emlékek a Jászságban. pp. 203-206. In: A táj változásai a Kárpát-medencében. (szerk. Füleky Gy.). X. Tájértőneti konferencia kiadványa. Eötvös József Főiskola, Baja.
- Bertók László–Bulka Pál–Fejér László–Koltay József (szerk.) (2006): Az ivóvíz honfoglalása. Ma Víz. Kiadta a Magyar Víziközmű Szövetség, Budapest.
- Boromisza Zsombor–Molnár Zsófia (2011): Felszíni vizekhez kapcsolódó egyedi tájértékek a Jászságban. Tájvédelmi Füzetek. 1.szám. pp.7-19.
- Fejér László (szerk.) (2001): Vizeink krónikája. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest.
- Fejér László–Szlávik János (2008): 111 vízi emlék Magyarországon. Közlekedési Dokumentációs Kft., Budapest.
- Fodor Ferenc (1942): A Jászság életrajza. Jászok Egyesülete – „A Jászságért” alapítvány, Budapest
- Módosné B. Ildikó (témavezető) (2012): Jászapáti kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Kézirat. BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest.
- Csima P.–Kabai R.–Illyés Zs.–Gergely A.–Molnár Zs.–Módosné B.I.–Pádárné T.É.–Tarcsei A.–Boromisza Zs.–Szigetvári K. (2010): Jászberény kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Kézirat. BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék.
- Csima Péter–Módosné B. Ildikó (2010): Jászdózsza kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere. Kézirat. BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék.
- Csima Péter – Módosné B. Ildikó – Alvári Cs. (2017): Jászdózsza Településképi Arculati Kézikönyve